

راهکارهای دینی تثبیت جایگاه زن در خانواده (از منظر اسلام)

الهام جعفری فر^۱

چکیده

جایگاه زن در خانواده از دیرباز یکی از موضوعات مهم و موردتوجه در جوامع انسانی بوده است. در اسلام خانواده به عنوان یکی از ارکان اصلی اجتماع شناخته می شود و زن به عنوان ستون بنیادین این نهاد مقدس، به دلیل جایگاه والای او در انسان سازی و تربیت نسل ها نقش کلیدی ایفا می نماید. در آموزه های اسلامی زن به عنوان عضو محوری در خانواده و جامعه دارای حقوق و مسئولیت های ویژه ای است که به او این امکان را می دهد تا نقش خود را به نحو احسن ایفا کند. اسلام با تأکید بر اصولی مانند عدالت، احترام متقابل، محبت و رعایت حقوق انسانی تلاش دارد تا جایگاه زن را در خانواده تقویت کند. پژوهش پیش رو با تحلیل آموزه های قرآنی، احادیث نبوی و روایات اهل بیت به تبیین راهکارهای دینی برای ایجاد تعادل و انسجام در خانواده و نیز تضمین تکریم جایگاه رفیع زن به عنوان یک رکن اساسی در نهاد خانواده می پردازد. در این پژوهش با بهره گیری از روش مطالعه کتابخانه ای، راهکارهایی با محوریت آموزه های اسلامی برای تثبیت جایگاه والای زن با توجه به نقش هایی که در خانواده ایفا می کند، ارائه شده است.

کلیدواژه ها: تثبیت، خانواده، جایگاه زن، خانواده، راه کار دینی

^۱ - دانش پژوه سطح ۲، حوزه علمیه الغدیر، <mailto:elhamjafari.03@gmail.com>

رسالت خانواده از دیرباز تاکنون مسئله رفع نیاز جنسی، زادوولد و نیز تربیت فرزندان جهت حضور در جامعه می‌باشد. الگوی جهانی خانواده، هویدای نقش کلیدی و مؤثر زنان در تأمین این نیازها نسبت به مردان است، لذا این امر موجب نقش‌آفرینی زن در نقش‌های متعدد در خانواده شده است. رشد و شکوفایی اجتماعی افراد در پرتو کمالی است که در بستر خانواده سالم و امن خود کسب می‌نمایند که بخش قابل‌توجهی از آن بر عهده همسر، مادر خانواده (در قالب الگوی سنتی) است. طبق دیدگاه اسلام نیز، نهاد خانواده، رکن بنیادین اجتماع بشری است و اغلب دستاوردهای مفید بشر در بستر خانواده سالم کسب شده است؛ اما متأسفانه امروزه با پدید آمدن نظریه‌های گوناگون و گسترش جوامع این جایگاه کم‌رنگ شده و چه‌بسا دچار دگرگونی شده است. اسلام همواره برای حفظ هدف تربیتی خود، خانواده را با تأکید بر نقش مؤثر زن به‌عنوان نهاد پرورش افراد معرفی کرده است. اسلام معتقد است مسئولیت‌پذیری و نقش‌آفرینی منحصرأ درگرو وجود مردان نیست بلکه زنان در شکل‌گیری آن نقش قابل‌توجهی دارند. همین وجود لطیف زن که منطبق بر فطرت اوست موجب شده است مسئولیت‌های خطیری ازجمله فرزند آوری و تربیت آن‌ها، تقویت روحی مرد و همراهی او، ایجاد آرامش برای همه اعضای خانواده را عهده‌دار باشد که فاقد جایگزین است. پژوهش پیش رو با این پیش‌فرض که اسلام رویکرد الهی دارد و اهتمام می‌ورزد تا زن را در جایگاهی که در آن کارآمد هست تثبیت کند که ثمره آن تقویت بنیان خانواده است و درنهایت جامعه را در مسیر کمالش سوق دهد. در پی پاسخ به این است که چگونه این جایگاه کلیدی تثبیت می‌شود، دین چه راهکارهایی در این مورد ارائه کرده است. پاسخ به این سؤالات کمک می‌کند تا زن در مسیر رسالت انسان‌سازی خود به‌درستی گام بردارد. پیشینه این تحقیق عمدتاً ابعاد گوناگون دیگری از بحث را موردبررسی قرار داده است ازجمله تأثیرات دیدگاه فمینیستی، اومانیستی مقاله «تطبیق جایگاه زن در نهاد خانواده از منظر اسلام و فمینیسم» پژوهشگر صالح حسن‌زاده که بر به حاشیه راندن این جایگاه سایه افکنده است و نیز آیات و روایاتی که کرامت این جایگاه را بیان داشته است. مقاله «عظمت حقوقی اجتماعی زن در قرآن»، محقق سهیلا بایبوردی به بررسی حقوق اجتماعی زنان پرداخته است. در کتاب‌های همچون «نظام حقوق زن در اسلام» شهید مطهری و «خانواده در اسلام» از حسین بستان در مورد جایگاه زن و تثبیت آن نگاشته شده

است. همچنین در پایان‌نامه‌های جایگاه زن در خانواده در آثار فقهی امام ابوالحسن ماوردی پژوهشگر گلریز خادم مرادی، استاد راهنما نوید نقش‌بندی (۱۴۰۱)، یکی از بزرگ‌ترین فقه‌های شافعی مذهب، «ابوالحسن ماوردی» است. وی به‌عنوان یکی از فقه‌های نامدار شافعی، نظرات خاصی در مورد جایگاه زن در خانواده در آثار فقهی خود دارد.

نوآوری این تحقیق آن است که علاوه بر بررسی اهمیت و ارزش هر نقش زن در فصول مختلف زندگی خویش در خانواده بر مبنای اسلام، به ارائه راهکارهایی منطبق بر آموزه‌های دینی و احادیث معصومین علیه‌السلام نیز می‌پردازد.

۱. مفهوم شناسی

لازم است در ابتدای بحث در این محور با مفاهیم راهکار، دین، راهکار دینی، تثبیت، خانواده و به جایگاه زن در خانواده پرداخته شود.

۱-۱. راهکار

«امر» راه‌حل، شیوه انجام کار^۱ اسم مصدر عربی و نیز در اصطلاح راهکار به معنای طرح یا رشته فعالیت‌هایی که یک فرد یا واحد می‌تواند اجرا کند و درواقع مبین شیوه انجام کار می‌باشد.^۲ واژه مذکور در کتب و معاجم اصطلاحی یافت نشد لذا به تعریف مترادف آن پرداخته شده است.

۱-۱-۲. تدبیر

«تَدْبِير» در اصل از ماده «دَبَر» (بر وزن ابر) به معنای پشت سر چیزی آمدن است. تدبیر اسم مصدر عربی که در لغت، به معنای دوراندیشی و نظر به عاقبت امر داشتن است.^۳ در لغت‌نامه فارسی پایان کاری را نگرستن، در امری اندیشیدن، مشورت کردن^۴ معنا شده است. معنای اصطلاحی «تدبیر» آن است که چیزی را دارای عاقبت خوب و نتیجه مطلوب سازند؛

۱- دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۴۴۴

۲- واژه‌های مصوب فرهنگستان، آبادیس

۳- قرشی، القاموس، ج ۶، ص ۳۵۷

۴- معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، ج ۱، ص ۴۳۹

کاری که جز با علم و آگاهی انجام‌پذیر نیست؛ و به‌این ترتیب «مدبّر» به کسانی گفته می‌شود که عاقبت کارها را در نظر بگیرند؛ و آن‌ها را به سرانجام مطلوب برسانند؛ و دارای بینش و آگاهی کافی باشند.^۱

۱-۲. دین

واژه دین در فرهنگ لغات، مترادف با کلماتی چون: حکم و قضا، رسم و عادت، شریعت و مذهب، همبستگی و غیر آن آمده است.^۲ دین در اصطلاح به معنای اعتقاد به آفریننده‌ای برای جهان و انسان و دستورات عملی متناسب با این عقاید می‌باشد. دین یک نظام اجتماعی- فرهنگی از رفتارها و اعمال تعیین‌شده، اخلاقیات، باورها و جهان‌بینی است که قصد دارد که به زندگی معنا ببخشد و براساس اصول اخلاقی جهت دهد.

۱-۳. راهکار دینی

راهکار دینی به معنای شیوه انجام امور بر مبنای آنچه که دین به آن الزام دارد؛ می‌باشد چراکه دین به دنبال رساندن انسان‌ها به کمالشان می‌باشد و راهکارهای مبتنی بر دین بستر هدایت به مسیر درست را فراهم می‌آورد.

۱-۴. تثبیت

ثبت در لغتنامه عربی (ع مص) ثابت‌قدم بودن^۳. چیزی را ثابت قرار دادن^۴ محکم کردن چیزی را^۵ تثبیت در لغتنامه‌های فارسی، استوار کردن، بر جای داشتن. پابرجا کردن، آهستگی کردن، درنگ کردن^۶، برقرار گردانیدن، ثابت کردن و پایدار کردن می‌باشد.^۷

۱ - ابن فارس، احمد بن فارس، مقاییس اللغة و التحقيق فی کلمات القرآن الکریم؛ و راغب اصفهانی، مفردات راغب، گردآوری از کتاب: پیام قرآن، آیت الله العظمی مکارم شیرازی، ج ۳۰، ص ۳۲۵.

۲ - دهخدا، محمد، فرهنگ دهخدا صص ۵۷۲ - ۵۷۴

۳ - ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، ج ۱۴، ص ۱۹۰

۴ - بیهقی، تاریخ بیهقی چ ادیب، ص ۱۳۲

۵ - ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۳۹۹

۶ - معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، ج ۱، ص ۴۲۴

۷ - حسن عمید، فرهنگ عمید، ج ۱، ص ۳۲۶

هرگاه ماده حجتِ خطابی (مظنونات و مشهورات) در قالب و شکل قیاس یا تمثیل ارائه شود «تثبیت» خوانده می‌شود؛^۱ بدین‌سان، تثبیت عبارت است از: هر قولی که در خطابه به‌عنوان حجت و استدلال به کار می‌رود، به‌گونه‌ای که مفید تصدیق ظنی به مطلوب خطیب و برای شنوندگان گمان‌آور باشد؛ خواه در قالب و شکل قیاس عرضه شود و یا در هیئت استدلال تمثیلی، چون در خطابه، تصدیق جزمی منظور نیست و از تمثیل هم تصدیق غیر جزمی اقناعی حاصل می‌شود؛ به این سبب، تمثیل نیز در خطابه مورد استفاده است. به تثبیت، «حجت اقناعی» نیز گفته می‌شود. تثبیت بر دو قسم است: تثبیت تمثیلی یا تمثیل خطابی و تثبیت قیاسی یا قیاس خطابی.^۲

۱-۵. خانواده

خانواده در لغت به معنای خاندان، اهل خانه، اهل‌البیت، دودمان^۳، زن و فرزند، فامیل^۴ و در اصطلاح خانواده، نهادی است که بر پایه ازدواج مرد و زن شکل می‌گیرد و با تولیدمثل، توسعه می‌یابد. این نهاد، اساس سازندگی شخصیت انسان و مهم‌ترین عامل تکامل جامعه بشر است و از این‌رو، اسلام که برنامه‌ی تکامل انسان است برای تأسیس و تحکیم این نهاد سرنوشت‌ساز و پیشگیری از فروپاشی آن، رهنمودهای بسیار مهمی ارائه کرده است.^۵

۱-۶. جایگاه زن

جایگاه در لغت به معنای محل، مقام، مرتبه، خانه، سرا، منزل، مکان، هر نقطه و محلی که کسی یا چیزی در آن قرار بگیرد.^۶

۱ - مظفر، محمدرضا، المنطق، ص ۴۳۸.

۲ - خواجه نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، اساس الاقتباس، ص ۵۳۵.

۳ - معین، فرهنگ معین، جلد یک، ص ۶۱۳.

۴ - عمید، فرهنگ عمید، ص ۴۷۲.

۵ - محمد، محمدی ری‌شهری، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ص ۱۱.

۶ - عمید، فرهنگ عمید، ص ۳۹۵؛ معین، فرهنگ معین، ص ۵۲۴.

یکی از مهم‌ترین اصول اخلاقی در مکتب اسلام، احترام به پدر و خصوصاً مادر است: آیات و روایات تأکید فراوان در این باره دارند جالب این است که در موارد بسیار بعد از توحید و یکتاپرستی بدون فاصله احسان به این دو نهاد ارزشمند عالم خلقت را مطرح می‌کنند، آری این گونه بیانات آن هم از قادر حکیم علی‌الاطلاق و رسول گرامی‌اش و ائمه هدی علیهم‌السلام خود بیانگر اهمیت آن است.^۱ قال امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام «بِرُّ الْوَالِدَيْنِ أَكْبَرُ فَرِيضَةٍ». امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام فرمود: بزرگ‌ترین و مهم‌ترین تکلیف الهی نیکی به پدر و مادر است.^۲ قال الصادق علیه‌السلام «أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ الصَّلَاةُ لَوْفَتْهَا، وَبِرُّ الْوَالِدَيْنِ وَالْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ امام صادق (ع) فرمود: برترین کارها عبارت است از: ۱ - نماز در وقت ۲ - نیکی به پدر و مادر ۳ - جهاد در راه خدا.^۳

امام صادق (ع) فرمود: مردی خدمت پیامبر (ص) آمد و گفت: ای رسول خدا به چه کسی نیکی کنم؟ فرمود: به مادرت، عرض کرد، بعد از او به چه کسی؟ فرمود: به مادرت، گفت: سپس به چه کسی؟ فرمود: به مادرت، سؤال کرد: سپس به چه کسی؟ فرمود: به پدرت؟^۴ بنابراین در این روایت نیکی و احترام به مادر ارجحیت دارد.

۳-۲-۳. قدرشناسی

یکی از مهم‌ترین اصول اخلاقی در مکتب اسلام، احترام به پدر و مادر است، آیات و روایات فراوانی تأکید در این مورد دارند جالب این است که در موارد بسیاری بعد از توحید و یکتاپرستی بلافاصله احسان به این دو نهاد ارزشمند عالم خلقت را مطرح می‌کنند، بدین صورت بیانات خداوند متعال و رسول گرامی ایشان و ائمه هدی علیهم‌السلام خود بیانگر اهمیت این امر می‌باشد. لذا فرزندان باید پیوسته از مادر خود قدردانی کنند. آنان هیچ‌گاه نباید زحمات و رنج‌های مادر، در دوران کودکی‌شان را فراموش کنند. خداوند حق‌شناسی از پدر و مادر را در

۱- علی قنبری مزیدی، «احترام به پدر و مادر از دیدگاه قرآن»، دومین کنفرانس ملی تازه‌های روانشناسی تکاملی و تربیتی، کد ۰۹۰۸: col

۲- محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۱۰، ص ۷۰۹

۳- مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۸۵

۴- همان، ص ۴۹.

کنار شکرگزاری از نعمات خویش مورد سفارش قرار داده و می‌فرماید: «ان اشکر لی ولوالدیک»^۱ شکر مرا بجا آور [که خالق و منعم اصلی تو هستم] و از پدر و مادرت قدردانی کن.»

یکی از مصادیق قدرشناسی در مورد مادر این است که انسان نسبت به او درشتی نکند و همواره در جلب رضایت او تلاش نماید.

۳-۲-۴. حسن معاشرت

حسن معاشرت و خوش برخوردی با همسر موجب بقا و تکامل و تعالی خانواده می‌شود. اسلام نیز بدان اهتمام داشته است و حتی حسن معاشرت زن با مرد را نشانه ایمان و تقوای او قرار داده است و می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَلَا تَعْضَلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْنَهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا»^۲ پیامبر (ص) نیز می‌فرماید: «الدنيا متاع وخير متاع الدنيا المرأة الصالحة؛ دنیا متاع است و بهترین متاع دنیا زن صالحه و نیکوکار است.»^۳

۳-۲-۵. هدیه

رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «من دخل السوق فاشترى تحفة فحملها الى عياله كان كحامل صدقة الى قوم محاييج وليبدا بالاناث قبل الذكور فان من فرح ابنته فكانما اعتق رقبة من ولد اسماعيل ومن اقر بعين ابن فكانما بكى من خشية الله ومن بكى من خشية الله ادخله الله جنات النعيم»^۴ هر کس به بازار رود و هدیه‌ای برای خانواده‌اش بخرد و ببرد، [پاداش او] مانند کسی است که برای نیازمندان صدقه می‌برد. [و هنگامی که هدیه را به خانه می‌برد]، باید، قبل از پسران، به دختران بدهد، زیرا کسی که دخترش را شادمان کند، مانند کسی است که یک بنده از فرزندان اسماعیل را آزاد کرده است؛ و

۱ - لقمان: ۱۴

۲ - نساء: ۱۹

۳ - راوندی، ابوالفضل، نوادر الراوندی، ص ۳۵

۴ - شیخ صدوق، ثواب الاعمال، ص ۲۳۹، ح ۱

هر کس [با دادن هدیه‌ای] چشم پسری را روشن کند، گویا از ترس خدا گریسته است و هر کس از ترس خدا بگریزد، خداوند او را داخل نعمت‌های بهشت کند».^۱

نتیجه‌گیری

آیات و روایات فراوانی در خصوص اهمیت و ارزش جایگاه زن وجود دارد. این جایگاه مغتنم کاملاً منطبق بر آفرینش و طبیعت فطری زن می‌باشد که بستر کسب کمالات را برای زن و در وهله اول برای خانواده او به‌عنوان کوچک‌ترین و مهم‌ترین نهاد اجتماعی انسان‌پرور فراهم می‌کند. زن در مسیر رشد خود نقش‌های مختلفی را ایفا می‌کند که هیچ‌کدام از آن‌ها امکان جایگزین دیگری جز زن را ندارد. زن به‌عنوان رکن مهم خانواده مسئولیت‌هایی را به دوش می‌کشد که اگر این جایگاه حفظ و تثبیت نشود موجب درهم پاشیده شدن کل خانواده می‌شود که بر اجتماع هم اثرات مخربی را اعمال می‌کند. دین مبین اسلام برای جلوگیری از این اتفاقات و ارج نهادن به این جایگاه مهم در قالب آیات و روایات فراوان و به انضمام ارائه سیره عملی از جانب معصومین علیه‌السلام به این امر مهم تأکید می‌ورزد و آن را تکریم می‌کند. فراوانی دستورات عملی از جانب اسلام در این بحث و نیز با در نظر گرفتن نگاه عمیق اسلام به انسان در نظام فردی و اجتماعی و نیز هستی ما را در به‌کارگیری این راهکارهای اصولی یاری می‌کند. درواقع راهکارهای شناختی در هر انسانی حقوقی است که مبنای عدالت دارد، در مقابل راهکارهای گرایشی و رفتاری وظایف است که اجرای هر دو وجه ضامن تثبیت این جایگاه والا می‌باشد. زن در مقام، همسری و مادری در مقابل والدین، شوهر و فرزندان وظایفی بر عهده دارد و نیز متقابلاً این افراد نسبت به او حقوقی را باید رعایت کنند. برخورداری از این راهکارهای دینی موجب حفظ سرمایه وجودی زن در بنیان خانواده که بستر انسان‌ساز است، می‌شود. اسلام طی یک برنامه کامل و جامع با در نظر گرفتن تمام ابعاد روحی-عاطفی و جسمی به یکایک این امور پرداخته است و بشر را از سردرگمی و غفلت از این امور رهایی بخشیده است. اسلام با تدبیر خود موجب شده است که هر دیدگاهی که طبیعت زن را نادیده می‌گیرد؛ کنار رود.

فهرست منابع

^۱ - حر عاملی، محمدحسن، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۲۲۷

*قرآن

کتاب فارسی

۱. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ هـ ش.
۲. دورانت، ویلیام جیمز، لذات فلسفه، مترجم: زریاب خوئی، عباس، چاپ چهارم، تهران: اندیش، ۱۳۵۷ هـ ش.
۳. عمید، حسن، فرهنگ عمید، چ ۸، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱ هـ ش.
۴. طوسی، اسدالله، همسران شایسته، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۱ هـ ش.
۵. محمد، محمدی ری شهری، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، مترجم حمیدرضا شیخی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۷ ش.
۶. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲ ش.
۷. مکارم شیرازی، پیام قرآن، قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین، ۱۳۶۸ ش.
۸. مظفر، محمدرضا، المنطق، قم: انتشارات دارالعلم، ۱۴۰۰ ش.
۹. مطهری، مرتضی، کتاب نظام حقوق زن در اسلام، قم: صدرا، ۱۴۰۰ ش.

کتاب عربی

۱۰. ابن ادريس حلی، ابوجعفر، مستطرفات السرائر، قم: مدرسه الامام مهدی (ع)، بی تا.
۱۱. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، محقق/مصحح: غفاری، علی اکبر، ج ۳، چ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.
۱۲. ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم: دارالشریف الرضی، چاپ دوم، ۱۴۰۶ ق.
۱۳. ابن فارس، احمد بن فارس، مقاییس اللغه و التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، چ ۱، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۱۴. ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغه، چ ۱، بیروت: دارالأحیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.
۱۵. بغدادی، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ ق.
۱۶. حر عاملی، محمدحسن، وسائل الشیعه، ج ۱۴-۱۵، قم: آل البیت، ۱۴۱۴ ق.

۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، بیروت: دارالعلم، ۱۴۱۶ ق.
۱۸. راوندی، ابوالفضل، نوادر الراوندی، قم: دارالکتاب، بیتا.
۱۹. شعیری، محمد بن محمد، جامع الأخبار، نجف: مطبعة حیدریه، چاپ اول، بی تا.
۲۰. شیخ صدوق، محمد بن علی، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم: رضی، ۱۳۶۸ ش.
۲۱. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، بی جا: انتشارات شریف رضی، بی تا.
۲۲. طوسی، نصیرالدین محمد بن محمد، اساس الاقتباس، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵ ش.
۲۳. قرشی، القاموس، ج ۶، چ ۱، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
۲۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۱۰۳، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
۲۵. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ج ۱۰، قم: دارالحديث، ۱۳۹۱ ش.
۲۶. متقی هندی، کنز العمال فی سنن الاقول و الافعال، بیروت: موسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.
۲۷. ورام، مسعود بن عیسی، تنبيه الخواطر و نزهه النواظر، قم: مکتبه الفقیه، تهران: چاپ علی اصغر، ۱۳۷۶ ش.
۲۸. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۴، بیروت: موسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.

مقالات

۲۹. علی قنبری مزیدی، «احترام به پدر و مادر از دیدگاه قرآن»، دومین کنفرانس ملی تازه‌های روانشناسی تکاملی و تربیتی، کد ۰۹۰۸:col

سایت‌ها

<https://www.khabaronline.ir/news/۱۹۵۲۸۵۷>

<https://drzahn.com/۸>